

S. Kagan (Šošanė Hurvič)

TELŠIŲ ŽYDŲ LIKIMAS¹

1941 m. birželio 26 d. vokiečiai užėmė Telšius, apskrities centrą Vakarų Lietuvoje. Beveik visi žydai liko vietoje, tik nedaugeliui pavyko evakuotis į Sovietų Sąjungos gilumą. Iš karto kitą dieną, birželio 27-ąją, buvo iškabinti pranešimai vokiečių ir lietuvių kalbomis, kad žydams negalima rodytis gatvėje. Vokiečiai ir jų vietiniai padėjėjai – ginkluotos lietuvių gaujos su baltais raiščiais ant kairės rankos (jie vadino save „partizanis“, vėliau juos žmonės praminė „baltaraiščiais“) – ėjo iš trobos į trobą, ginė iš jų visus, didelius ir mažus, žydus ir suvarė juos į aikštę prie Masčio ežero.

Virš 2500 čia sutelktų žydų buvo apstatyti kulkosvaidžiais ir stipria apsauga. Viešpatavo mirtina tyla. Buvau tarsi suakmenėjusi, tik paklausiau vyro, kaip man laikyti mūsų dukrelę Noimę. Gal paimti ją ant rankų, kad būtume sušaudyti ir kristume visi kartu...

Kiek laiko taip stovėjome, tada nejutau ir neprisimenu. Sutemo. Staiga moterims ir vaikams liepė eiti namo. Vyrai liko.

Su dar keliomis moterimis atėję į miestą, užsukome į kažin kokią tamsią trobą (elektra nedegė). Visą vasaros naktį prastovėjau prie lango, dairydama si pagalbos.

Ryte į trobą atėjo ginkluotas hitlerininkų padėjėjas lietuvis ir įsakė mums eiti kartu. Paprašiau jo, kad palydėtų į netoliese buvusius tėvo namus, nes norėjau kai ką pasiimti. Jis man tą paslaugą padarė. Prigriebiau pagalvę, Noimelės suknelę, seną tėvo paltą. Kelio galiuką sargybinis padėjo nešti daiktus, bet netrukus susivokė, kad jam to daryti galbūt nederėtų, ir, bijodamas savo sėbrų, toliau liepė viską tempti pačiai.

Telšių moteris ir vaikus pradėjo varyti į Turgaus aikštę. Ten stovėjo paruošti vežimai, mums buvo įsakyta į juos lipti. Tada nuvežė į Rainių kaimo dvarą, už 5-6 km nuo Telšių. Ir čia sutikome vyrus. Man atrodo, tai buvo laimingiausia akimirka mano gyvenime.

Pirmiausia gavome paliepinimą atiduoti pinigus, auksą ir visus vertingus daiktus. Su savimi turėjau šiek tiek pinigų ir keletą auksinių vertybių. Bet nusprendžiau surizikuoti ir pasilikau juos sau.

Po brutalaus apiplėšimo visus „apgyvendino“ didelėse, tuščiose arklidėse. Gultai buvo šiek tiek ant plikos žemės pakreiktų šiaudų. Dieną naktį vargino stambios musės, vėliau ir utėlės.

---

¹ *Dos shvartse bukh* (jid. *Juodoji knyga*), sudaryta ir redaguota Vasilijaus Grosmano ir Iljos Erenburgo, Jad Vašemas, Jeruzalė, 1984. – Telšių žydų likimas, S. Kagan liudijimas, spaudai paruošė M. Jelinas (iš sudaryto skyriaus „Lietuva“, kurio trūko 1965 m. Jad Vašemo gautame rusiškame tekste; dokumentus ir archyvinę medžiagą šiam skyriui surinko Chajė Lifšic).

Jaunesnius vyrus netrukus ėmė varyti dirbti į miestą. Mano vyras grįždavo iš darbo sugniuždytas ir keistai tylus. Iš kitų sužinojau, kad juos vertė kasti duobes katalikiškose kapinėse ir į karstus suguldyti nužudytus lietuvių kalinius. Lietuviai sakė, kad jie buvo sušaudyti atsitraukiant sovietams. (Vėliau paaiškėjo, kad kaliniai, gavę žinių apie karo pradžią, ėmė maištauti, o kalėjimo sargyba jų pasipriešinimą brutaliai numalšino.) Užkasant negyvuosius, žydai buvo žiauriai mušami, žeminami, iš jų buvo tyčiojamasi.

Tuo tarpu į mūsų stovyklą atgabeno tuos Rietavo ir kitų mažesnių apylinkės miestelių žydus, kurių nesusaudė vietoje.

Po kurio laiko vokiečiai leido žydus imti darbams į aplinkinius kaimus. Mus ir dar vieną žydų šeimą pasirinko brolio buvusio bendraklasio mama. Ir toliau miegojome tvarte, bet švariame, taip pat buvome sotūs. Padėjome nuimti laukuose javų derlių. Buvę tėvo fabrikėlio darbininkai atnešdavo iš miesto produktų. Kai buvo paskutinį kartą, jau žinojo, kas įvyko Rainių stovykloje, bet šeiminkė neleido to mums pasakoti.

Liepos 16 d. mūsų atėjo paimti atgal į stovyklą. Mano vyras teisingai įvertino padėtį. Jo paskutiniai žodžiai buvo: „Turi išgyventi dėl mūsų Noimelės“...

Vos tik šeimas gražino iš kaimų į stovyklą, vyrus atskyrė ir ėmė kažkur vesti. Bandžiau vyti, kalbėtis, prašyti sargybinių, bet niekas nepadėjo. Mus, moteris ir vaikus, suvarė į tvartą, kuriame tebuvo tik kitos moterys ir vaikai. Netrukus pasigirdo šūviai... Supratau, ką tai reiškia, ir teturėjau tik vieną norą – numirti. Bet turėjau rūpintis Noime.

Paaiškėjo, kad dieną prieš tai, kai buvome atsiimti iš kaimo, taigi liepos 15-ąją, stovykloje surinko visus, jaunus ir senus, vyrus ir liepė jiems šokti ratu. Tuos, kurie išsekę nukrisdavo, negailestingai mušdavo. Po to privertė žygiuoti. O tada nuvedė į šalia esantį miškelį ir sušaudė. Paliko tik vieną vyrą – gydytoją M. Blatą. Vėliau mus pasiekė kalbos, kad dar trys žydų jaunuoliai slapstosi aplinkiniuose kaimuose.

Ir vis tiek norėjosi kliautis ginkluotais lietuvių sargybiniais, kurie tikino, kad mūsų vyrai gyvena, dirba ir po karo sugrįš...

Netrukus mus, moteris ir vaikus, išvedė į kitą, Gerulių, dvarą už 10 km nuo Telšių. Čia jau daugybės tvartų nereikėjo, nors atvarė ir žydų moteris iš netoliese esančių Alsėdžių, Žarėnų, Luokės, Lieplaukės, Nevarėnų miestelių.

Vėl paėmė į darbą pas valstiečius. Bet jau po dviejų savaičių, 1941 m. rugpjūčio 30 d., atrinko ir sušaudė visas vyresnes, silpnas ir besilaukiančias kartu su vaikais. Likusias, apie 500 moterų, nuvarė į pačiuose Telšiuose įkurtą getą.

Getą sudarė keletas apgriuvusių trobų nuošalioje gatvelėje prie ežero. Jis buvo aptvertas saugoma spygliuotos vielos tvora, prie vartų nuolat budėjo sargyba. Tam tikromis valandomis

mums buvo leidžiama išeiti į miestą nusipirkti produktų. Dirbti varydavo į įvairias valstybines įstaigas ir įmones arba pas privačius asmenis, lietuvius ar vokiečius, kuriems turėdavome tarnauti.

Būnant gete, vienas lietuvis atnešė laišką nuo brolio, kuris buvo patekęs į Šiaulių getą. Per jį nusiunčiau broliui žinią, kad noriu pabėgti iš Telšių geto ir atvykti pas jį. Turėjau rasti ką nors, kas mane su vaiku nuvežtų iki ten maždaug 70 km. Vieną lietingą rudens vakarą išsmukau pro užpakalinę spygliuotos vielos tvorą, nusiėmiau geltoną žvaigždę ir nuėjau prašyti pagalbos pas pažįstamą lietuvę. Ten apsižvalgiusi, pamačiau ant lentynos indus, kuriuos mano mama išimdavo tik atėjus svečiams... Lietuvė nurodė vežiką už gerą užmokestį. Sutarėme dieną ir valandą, kada jis mane su vaiku paims į Šiaulius. Savaime suprantama, kaip lietuvę...

Grįždama atgal į getą, pasiklydau ir turėjau pakentėti, kol prašvis. Lyjant sėdėdama tuščiame lauke po medžiu ir laukdama pirmųjų dienos ženklų, aiškiai suvokiau, kad dabar mano gyvenimas niekam nerūpi, mane gali bet kas nužudyti ir už tai nebus nubaustas. Galvojau apie savo Noimele, kuri tikriausiai užmigo bijodama, lūkuriuodama manęs...

Mums pavyko nusigauti iki Šiaulių ir patekti į getą. Kartu su kitais uždarytais žydais patyrėme nemažai skausmo ir kančių. Šį getą vokiečiai laikė iki 1944 m. liepos, kai prisiartinio sovietų armija, o tada likvidavo. Žmones perkėlė į Vokietijos naikinimo stovyklas. Bet aš su vaiku iš ten pabėgau anksčiau.

Kaip mes išsislapstėme ir likome gyvos geraširdžių lietuvių dėka, – atskira istorija.

Po išvadavimo sužinojau, kad Telšių getas, kurį sudarė vien moterys, buvo likviduotas 1941 m. gruodžio 24 d. Tik keletui pavyko pabėgti ir išsislapstyti pas valstiečius arba pas lietuvius pačiuose Telšiuose. Minėtas gydytojas M. Blatas su šeima iš geto dingo dar anksčiau ir iki išvadavimo glaudėsi pas lietuvius.

Rochelė Fulda ir Chanė Zak

SKAUSMO IR KANČIŲ METAI

(atsiminimai)

Su ašaromis fiksuojame savo atsiminimus. To, ką pergyvenome per Holokaustą, niekadoms neužmiršime. Kol būsime gyvos, neišsivaduosime iš baisių patirčių. Labai dažnai pagalvojame: kaip pajėgėme visa tai ištvirti? Iš kur sėmėmės jėgų tiekai nelaimių? Iš kur mummyse radosi išminties kovoti už gyvenimą?

Kai tarp Rusijos ir Vokietijos staiga kilo karas, dar buvome nesuaugę. Iš šeimos likome trys vaikai. Lemtis panoru, kad tokiaame jauname amžiuje taptume visiškais našlaičiais. Mūsų, Gedaljos ir Basės Pelcų, giminė Telšiuose buvo plačiai išsišakojusi. Rainiuose netekome tėvo ir brolio

Faivelio Pelco. Jo gyvenimas tragiškai ir brutaliai nutrūko 17-os metų. Geruliuose praradome mamą, o Telšių gete kartu su kitais miesto žydais žuvo likusieji mūsų giminės.

Nelaimės prasidėjo iš karto po to, kai rusai paniškai pabėgo iš Lietuvos ir įžengė vokiečiai. Buvo antradienis, o trečiadienį Telšių gatvėse jau siautėjo vokiečių nacistai. Vos jie užėmė miestą, lietuviai ėmėsi kruvino darbo. Rėkė, kad reikia išžudyti visus žydus. Išvarė žydus iš namų, be gailėsčio mušė, o keletą nušovė.

Mūsų tėvas **Gedaljė Pelcas** atsitiktinai išėjo į kiemą. Lietuviai jį tuojau sučiupo ir nuvedė į policijos pastatą. Tai pamačiusi mama pradėjo baisiai verkti ir šaukti, kad paleistų, bet vienas lietuvių policininkų tuojau atsisuko ir ėmė ją siaubingai daužyti šautuvu. Tada likome troboje vieni. Brolis Faivelis labai karščiojo. Mes sutrikome, nežinojome, ką toliau daryti. Jau galvojome, kad tėvą nušovė.

Penktadienio rytą lietuvių aktyvistai išvarė visus iš namų ir nuvedė prie Telšių ežero pavadinimu Mastis. Ten buvome tuojau apsupti vokiečių, kurie jau stovėjo pasiruošę su kulkosvaidžiais. Kai žydai buvo sutelkti vienoje vietoje, jie pranešė Telšių rabinui, kad mus suvarys į ežerą ir prigirdys. Galima įsivaizduoti mūsų siaubą. Visi jau regėjo prieš akis mirtį. Žmonės apėmė konvulsijos, atrodė, iš tolo galėjai girdėti verksmą, riksmus, dejones. Rabinas Blochas pagal žydų paprotį kartu su visais pasakė priešmirtinę išpažintį.

Staiga ten pamatėme sudaužytą ir sumuštą savo tėvą. Nuo smūgių visas jo veidas buvo mėlynas, jis vos laikėsi ant kojų, ir mes pagalvojome, kad jį veda nužudyti. Likome suakmenėję stovėti ir greitai pametėme jį iš akių. Galima įsivaizduoti, ką reiškė tos minutės vaikams, stebintiems, kaip jų tėvą rengiasi sušaudyti.

Telšių rabinas prašė, kad jie atsisakytų savo sumanymo ir motinas su vaikais paleistų namo. Vokiečiai sutiko ir į prašymą atsižvelgė. Buvo didelė šventė, visi iš džiaugsmo ėmė bučiuotis, galvojo, kad žudikai paliks gyvus. Tai vyko penktadienio vakare, prieš šabą. Žydai uždegė žvakes, o dievobaimingieji pasimeldė už išsigelbėjimą, bet visą naktį negalėjo miegoti, visiems rūpėjo, kas atsitiko su vyrais. Ar jie dar gyvi? O gal jau mirę?

Šeštadienį ryte mus, palūžusius ir susirūpinusius, vėl išvarė iš namų. Žmonės buvo pavargę nuo nemiegotos nakties. Akyse nebeliko ašarų.

Kadangi mūsų tvarte stovėjo keletas arklių, nusprendėme jais išvažiuoti iš Telšių į kokį nors kaimą. Bet mus iš namų išvaręs lietuvius neleido. Nepaisant to, mano sesuo Anckė (Chanė) ruošėsi pakinkyti arklį. Lietuvius ėmė siautėti, rėkti, keiktis bjauriausiais keiksmiais, bet galiausiai – matyt, jį kankino sąžinė – mums netgi padėjo, nes mes per visą gyvenimą nebuvo kinkę arklio į vežimą.

Kai pamatėme, kad lietuvius šiek tiek suminkštėjo, pasiėmėme iš namų truputį patalynės, ištiesėme ją ant vežimo ir supakavome keletą daiktų ryšulių. Taip pat nutvėrėme maisto produktų. Į

vežimą pasodinome keletą vyresnių žmonių ir sergantį kaimynų berniuką. Taigi mus varė eile kartu su kitais žydais.

Kelionė buvo labai sunki, reikėjo eiti greitai, o kas atsilikdavo, tą negailestingai mušdavo. Taip mus nuvedė į Rainių dvarą. Jis priklausė didžiam operos dainininkui **Kiprui Petrauskui**, gavusiam tą žemę dovanų iš Lietuvos valdžios. Mums pasisekė, kad lietuvis buvo artimas mūsų šeimos draugas ir visus dvaro grūdus tiesiog telefonu vietoje paroduodavo mūsų tėvui.

Staiga dvare pamatėme vyrus, pažįstamus žmones iš Telšių, ir nusiramino. Tikėjome rasti ir tėvą su broliu. Galima įsivaizduoti, kaip džiaugėmės, išvydę savo šeimas. Tėvas buvo labai patenkintas, kad atvažiuojame su arkliu ir vežimu. Dabar, jo nuomone, galėsime nuvykti pas pažįstamus krikščionis sau ir visai stovyklai gauti maisto.

Mus visus suvarė į tvartus, kuriuose anksčiau stovėjo arkliai. Sugulėme ant mėšlo, nes kitokios vietos ten nebuvo. Iš karto po to liepė atiduoti visus turimus vertingus daiktus. Laimingi buvo tie, kam su savimi pavyko pasiimti kažkiek maisto, nes stovykloje valgyti davė labai prastai: truputį kavos pakaitalo ir gabalėlį erzacduonos. Tada lietuvių aktyvistai pradėjo savo velnišką žaidimą: ėmė tyčiotis iš žydų. Mušė už kiekvieną smulkmeną, juokėsi iš mūsų ir atvirai kalbėjo, kad taip keršija. Keletą žydų nušovė. Mūsų gyvenimas buvo nieko vertas.

Tėvas Telšiuose prekiavo grūdais, jį pažinojo visi apylinkės valstiečiai ir dvarininkai. Jis šiais ryšiais pasinaudojo: važiuodavo į kaimus ir dvarus, kad įsigytų stovyklai reikalingų produktų. Atgabendavo duonos, pieno, kruopų vaikams. Ne kartą iš kelionės buvo grįžęs sudaužytas. Jį sutikę antisemitiškai nusiteikę krikščionys smarkiai tyčiodavosi, mušdavo, bet jo tikslas buvo vienas – parvežti kuo daugiau maisto, kad nemirtume badu. Sustodavo su vežimu stovykloje ir dalindavo produktus išalkusiems. Pirmieji gaudavo vaikai. Iki šios dienos neužmiršome mažų rankyčių, prašančių tėvo gabalėlio duonos. Šis vaizdas įstrigo visiems laikams.

Praėjus trims savaitėms po to, kai mus atvarė į Rainių dvarą, vokiečiai su lietuviais pradėjo žudyti žydus. Jie atrinko grupę jaunų vaikų, tarp jų mūsų brolių Faivelį, ir išsiuntė juos dirbti į kaimą. Kai prasidėjo žudynių akcijos, berniukai buvo nuvesti į Rainių mišką. Tai pastebėjusi, sesuo Anckė atplėšė tvarto lentą ir pradėjo jiems šaukti, kad gelbėtūsi, nes sušaudys. Patarė jiems bėgti, kur akys veda.

Nieko nelaukę, jaunuoliai ėmė lėkti per mišką, bet tas jau buvo apsuptas žudikų. Pirmą iš mūsų šeimos jie nušovė pusbrolių Šnejerį Taicą. Jis buvo grupėje, išsiūstoje su kibirais semti vandens iš duobių, kuriose gulėjo sušaudyti žydai.

Tėvas atsidūrė sušaudyti paskirtoje grupėje. Bet staiga prasidėjo stiprus lietus, žaibavo ir griaudėjo, todėl žudikai juos laikinai grąžino atgal į tvartą. Tėvas pasakojo, kad brolių matė jau negyvą, o kai budeliai privertė juos užpilti duobes, kilnojosi žemė. Ne visi buvo mirę, kitus tik sužeidė, bet vis tiek liepė užkasti.

Kai lietus liovėsi, juos vėl išvarė į mišką pribaugti. Išeidamas iš tvarto, tėvas su mumis visais atsisveikino. Širdis plyšo, jautėme, kad tai paskutinės jo gyvenimo minutės. Verkėme, bet jis laikėsi tvirtai, tik pasakė saugoti mamą.

Dar tėvui pavyko patarti, kad bėgtume ir gelbėtumės. Jis padavė mums paltą, kuriame buvo įsiuvenus dolerių, ir pridūrė, kad Rainių miške po storiausiu medžiu užkasė auksą (po išvadavimo jo ten ieškojome, bet nieko neradome, lietuviai, ieškodami vertingų daiktų, buvo iškasinėję visą Rainių teritoriją).

Tada nešinas kruvinu peiliu ir pasiraitojęs rankovės atėjo lietuvių nacistas. Jis likusioms moterims su vaikais pasakė kalbą, patikindamas, kad joms dar švies saulė... O štai vyrams – ne, nes jie esantys komunistai.

Prieš mus atsivėrė siaubingas vaizdas: iš duobių tekėjo tikras aukų kraujas. Gulėjo išmėtyti drabužiai, nuotraukos, galvų ir kūnų dalys, nuo kurių sklido baisus tvaikas. Žudikai užbarstė duobes kalkėmis, kad išdegintų aukų kūnus ir jų neliktų nė pėdsako.

Gerulių stovykla

Kadangi vokiečiai bijojo epidemijos, perkėlė moteris ir vaikus į Gerulius. Ten taip pat buvo dvaras su daugybe tvartų, kuriuose laikė rusų belaisvius. Barakuose buvo utėlių, kai mus ten nuvedė, netrukome visi jomis aptekti.

Geruliuose nebuvo ko valgyti, ir žmonės ėmė po truputį mirti. Lauke jau labai šalo, o nelaimingieji neturėjo nei šiltų drabužių, nei apklotų. Taigi miegojome ant šaltų gultų, apsidengę trupučiu šiaudų.

Mus saugoję sargybiniai nuolat buvo girti ir ieškodavo žydų mergaičių, kad galėtų išprievartauti. Dėdė **Šmuelis Pelcas** taip pat gyveno su mumis. Žmona **Rochelė Pelc** perrengė jį moteriškais drabužiais ir slėpė Rainiuose, po to parsivedė į Gerulius. Žudikai jį atpažino, bet paliko ramybėje, nes žinojo, kad netrukus nužudys kartu su moterimis. Taigi jis žuvo su savo žmona ir septyniais vaikais.

Pas mus dažnai užeidavo pažįstami krikščionys ir atnešdavo truputį pavalgyti. Mūsų tarnaitė **Marcianė** taip pat neretai atgabendavo kažkiek maisto, o mes jį pasidalindavome su kitomis moterimis.

Vieną vakarą jie vėl pradėjo reikalauti pinigų, daiktų, kailių ir aukso. Mes supratome, kad kažkas jau vyksta. Iš krikščionių pasiekė gandai, kad Geruliuose paruoštos duobės. Mūsų nuojautos pasitvirtino: ryte lietuvių partizanai liepė visiems greitai supakuoti turimus daiktus ir išnešti juos į kiemą. Moteris suskirstė į dvi grupes: vienoje atsidūrė vyresnės ir vaikai, kitoje – moterys nuo 20 iki 30 metų. Mūsų giminaitė **Elė Pelc**, turėjusi ūkį ir pragyvenusi iš žemės darbų, augino sūnelį **Makalę**. Jis sirgo ir gulėjo lietuvių ligoninėje, o ji su likusiais vaikais buvo Geruliuose.

Tą dieną, kai pradėjo šaudyti moteris ir vaikus, Elė važiavo aplankyti sūnelio. Ir išgirdo, kad likviduoja kitus vaikus. Makalė išsigelbėjo būdamas lietuvių ligoninėje. Po to, kai įsikūrė Telšių getas, berniuką perkėlė ten. Juo užsiėmė mūsų pusseserė **Eda Taic**. Vėliau jie kartu žuvo. Tada į Telšių getą paėmė 600 mergaičių. Kai tik pradėjome eiti, išgirdome šūvius ir supratome, kad jas šaudo.

Mūsų mama Basjė Pelc liko Geruliuose, nes negalėjo vaikščioti. Lietuvis, atvaręs mus į getą, tikrindamas eilę sustojo ties mumis. Anksčiau jis dirbo mūsų ūkyje, brukdavo linus. Dabar paklausė, kur mama. Pasakėme, kad ji liko Geruliuose, prašėme jai padėti. Bet jis atrėžė, kad jau per vėlu. Labai nusiminėme, bet nieko negalėjome padaryti. Vėliau iš mergaičių, kurios išgyveno per Gerulių žudynes – tai buvo Michelė ir Muškė, Jazgurų vaikai – išgirdome, esą mūsų mama jų mamai pasakiusi: „Kodėl neleidai savo vaikų eiti su jaunomis moterimis? Esu laiminga ir mirštu rami, žinodama, kad maniškiai išsigelbėjo.“ Mirjema „Raudongalvė“ pasakojo mačiusi, kaip mūsų mama su lietuvių partizanu grįžusi atgal į baraką ir davusi jam dolerių, kad nepapultų į bėdą. Bet juos paėmęs, žudikas ją iš karto nušovė.

Telšių gete

Mus nuvedė į Telšius. Krikščionys stovėjo ir žiūrėjo kaip į žvėris. Tada suvarė į tuščius namus Sinagogos gatvėje, kuri jau buvo aptverta aukšta tvora. Miegojome ant žemės, valgyti nedavė, tik vieną valandą per dieną leisdavo nueiti į miestą elgetauti maisto.

Gete buvo sinagoga, kurioje meldavomės. Ten pasakėme pirmą kadišą brangiems žuvusiems. Prieš sinagogos pultą stovėjo mergaitė ir kalbėjo šią maldą kartu su bendruomene. Štai šio kadišo, kol gyvos būsime, neužmiršime. Nuo jo galėjo ir akmuo krūptelėti, o širdį veriantys šauksmai pasiekti dangų. Įsivaizduokite sinagogoje grupę moterų, drauge sakančių kadišą! Tai buvo paskutinės Telšių žydės. Vėliau išėjo įsakymas, kad krikščionys lauko darbams gali pasiimti mergaites. Tie norėjo išsivesti tris mūsų vaikus. Nusprendėme eiti dirbti pas valstietį **Ivuškevičių**. Pas jį tėvas buvo palikęs daug daiktų. Su savimi pasiėmėme dar keturias mergaites iš Laukuvos.

Krikščionis pasirodė besąs padorus žmogus, labai gerai su mumis elgėsi. Jautėmės neblogai. Jis ne kartą gailėjo, kad turime taip kankintis, – jo draugo Pelco vaikai nakvojo pas jį klėtyje. Bet mes buvome laimingos turėdamos, kur padėti galvą, ir ką valgyti.

Staiga, 20.12.84 [sic!, *vert. past.*], atėjo įsakymas, kad moteris, kurias buvo paėmę ūkio darbams, lietuviai turi grąžinti sveikatos patikrinimui. Taigi daugelį atgal į getą krikščionys atvedė pririštas prie vežimų, kad nepabėgtų. Varė lyg galvijus. Visi jau žinojo, dėl ko jos grąžinamos...

Valstietis Ivuškevičius paprašė pačioms pabėgti, nes jis nenorįs mūsų savo rankomis vesti į getą. Jis, be abejo, žinojo, kas ten laukia. Ir nenorėjo atiduoti į skerdyklą. Tačiau laikyti irgi negalėjo, nes buvo pasirašęs, kad valdžiai pareikalavus įsipareigoja grąžinti. Mes bijojome, kad jis

dėl mūsų turės kentėti. Nenorėjome, kad būtų atsakingas. Bet vienintelis jo prašymas buvo, kad bėgtume ir gelbėtumės.

Netoli Ivuškevičiaus buvo bajoro **Arlausko** dvaras. Jis dažnai ateidavo mūsų aplankyti, nes anksčiau taip pat bičiuliavosi su tėvu. Vieną dieną, kol moteris dar nebuvo grąžintos į getą, jis užsuko pas valstietį pakalbėti su mūsų vyriausia seserimi Mine. Pasakė, kad rytojaus dieną šaudys visas moteris, – jei neturime, kur dėtis, galime gauti pastogę pas jį. Jis dirbo saugume (slaptojoje lietuvių policijoje), todėl bijojome, kad tai gali būti provokacija. Nedrįsime ten eiti.

Pas Ivuškevičių glaudėsi du rusų karo belaisviai. Vienas jų tą pačią naktį parodė mums kelią į Arlauskos dvarą. Kadangi grupė buvo didelė, o tai galėjo sukelti įtarimą, nusprendėme pasidalinti į du mažesnius būrelius: laukuviečiai nuėjo Laukuvos kryptimi, nes ten turėjo pažįstamų krikščionių, o mes vargais negalais pasiekėme Arlauską. Jis mus tuojau paslėpė trobos palėpėje, kuri neturėjo grindų, tik užmestas lentas – nuo kiekvieno neatsargaus judesio jos imdavo judėti.

Kitos dienos vakarą pas jį atėjo daug vokiečių, ir jie visą naktį gėrė. Drebėjome iš baimės, kad jie gali suprasti, jog viršuje, palėpėje, slapstosi moteris. Vokiečiai sukinėjosi po trobą, bet jiems net nedingtelėjo būtent čia ieškoti žydų.

Telšių geto likvidavimas

Gruodžio 14 d. visas geto moteris nuvedė į Rainių mišką ir sušaudė. Ta vieta buvo netoli nuo mūsų slėptuvės, todėl girdėjome šūvius. Gulėdamos palėpėje, supratome, kad žudikų kulkos neaplenks ir mūsų. Žinojome, kad mūsų laukia toks pats likimas.

Krikščionis mus laikė iki Naujųjų metų. Tą dieną pas jį atėjo draugas (jo pavardė buvo **Staradomskis**), gyvenęs netoli Kražių. Arlauskas jam papasakojo, kad turįs pas save tris žydų vaikus ir nežinąs, kur juos paslėpti. Draugas pasakė, kad kol kas paimsiąs vieną iš mūsų, o vėliau pasirūpinsiąs kitomis seserimis.

Kadangi nežinojome tikrų krikščionio ketinimų ir nenorėjome rizikuoti gyvybe visos trys, tarp savęs nusprendėme, jog pirmoji pas jį važiuos vyriausia sesuo Minė. Jeigu paaiškės, kad ta vieta tinkama, ir jis rimtai nori mus paslėpti, krikščionis vėliau galės atvažiuoti pasiimti likusių, ir vėl būsime kartu.

Miško duobėje

Vokiečiai žinojo, kad kai kurie krikščionys slapsto žydus, todėl pagrasino: tie, pas kuriuos bus rastas žydas, brangiai sumokės visa savo šeima. Krikščionys išsigando ir nebežinojo, ką su paslėptaisiais daryti.

Mūsiškis irgi labai įsibaugino. Nuvedė mus pas savo brolių, gyvenusių miško gilumoje. Ten buvo duobė, kurioje laikydavo bulves žiemai. Štai į ją mus ir įleido. Bet ten knibždėjo blusų ir

pelį, tos mus ištisai kandžiojo. Virš duobės lakstė elniai, ir tai mus gąsdino. Dar buvome lengvai apsirengę, taigi pradėjo šalti rankos ir kojos.

Vieną kartą per dieną mums atnešdavo truputį pavalgyti. Mes jau nebegalėjome tvirti kančių, buvome nusivylę. Nusprendėme paprašyti krikščionio, kad jis mus iš ten ištrauktų, nes sušalsime, ilgesnio laiko neatlaikysime.

Keletai parų mus apgyvendino nuošaliame kambaryje. Bet valstietis buvo didelis girtuoklis ir, be to, – antisemitas. Nusprendė, kad daugiau mūsų nebeslapstys. Įsodino į roges ir pasakė, kad nuveš pas pažįstamus valstiečius.

Važiuodamas sustojo gražaus namo kieme, iš kurio girdėjosi besilinksminančių žmonių balsai ir juokas. Mums tai sukėlė įtarimą, supratome, kad gresia didelis pavojus.

Valstietis tarstelėjo, kad eis pakalbėti su namo šeimininku, gal tas sutiks mus pasaugoti. Ir paliko rogėse. O pats nuėjo už tvarto ir grįžo pasakyti, kad eitume ten. Mes nujautėme, kad tai – provokacija. Jis tiesiog norėjo mumis atsikratyti. Vos tik išlipome, sudavė arkliui botagu ir nuvažiavo.

Likome visiškai bejėgės, nežinojome, ką toliau daryti. Naktis buvo šalta, lauke snigo, bet mes žinojome, kad turime kuo greičiau atsitraukti nuo pavojaus, tuoj pat dingti iš tos vietos.

Pirmas dalykas, kurį padarėme, tai pasišalinome nuo ten, kur mus paliko. Išėjome į kelią ir ėmėme bristi per gilų sniegą, net nesiorientuodamos, kur. Toli pamatėme degant lempele, patraukėme šviesos kryptimi. Taip klampodamos, priėjome trobą ir pabeldėme į duris. Atidarė senas valstietis. Jis tuojuometė, kas esame.

Slėptuvėse pas gerus valstiečius

Valstietis mūsų pasigailėjo, davė kažko užkąsti. Krikščionė išlipo iš lovos ir paguldė mus, kad sušiltume. Buvome labai sujaudintos širdingo paprasto kaimiečio sutikimo. Pas jį praleidome dvi dienas, o trečią naktį jis mums davė paviržio ir paprašė, kad eitume, nes bijas mus laikyti. Išėjome 4 valandą ryto, ir vėl nežinojome, kur dėtis.

Pradėjo aušti diena, lauke buvo šalta, ėmėme drebėti. Neturėdamos išeities, pabeldėme į kitą trobą. Atidarė valstietė ir, didelei mūsų nuostabai, labai šiltai sutiko. Netikėjome savo akimis, atrodė, kad patekome pas angelą. Jos pirmieji žodžiai buvo: „Visą laiką laukiau, kad pas mane užklystų koks žydų vaikas.“

Valstietė buvo neturtinga. Trobelę sudarė vienas kambarys, jame dar gyveno sūnus. Jos vyras siuvo, ir per dieną pas jį užeidavo daug krikščionių. Valstietė nuvedė mus pas kaimynus, kurie, kaip supratome, buvo pasirengę paslėpti žydų vaikus, nebodami vokiečių grasinimų. Krikščionis vadinosi **Jonaitis**, turėjo krūvą vaikų, be to, skurdo. Jis tiesiog neturėjo, ką jiems duoti valgyti.

Siuvėjas gaudavo užmokestį maisto produktais, tai galėjo padėti ir mums. Be to, jie suorganizavo paramos iš dar keleto valstiečių, apie kuriuos žinojo, kad iš jų galima prašyti maisto žydų vaikams. Kiekvieną savaitę siūsdavo savo sūnų ant slidžių per upę, ir jis mums pagabendavo maišą produktų. Mūsų ir tų krikščionių, kurie duodavo mums valgyti, dėka vargšas šeimininkas kone prasigyveno, ir jiems nebereikėjo alkti patiems.

Valstietis Jonaitis sužinojęs, kas mes tokios esame, sutriko. Papasakojo, kad kartą buvo atvykęs į Telšių turgų ir nebeturėjęs arkliui pašaro. Tada užėjęs į p. Pelco svirną ir paprašęs trupučio avižų. Mūsų tėvas liepęs darbininkui pripilti porą maišelių. Štai šio dalyko vargšas niekada neužmiršo, o dabar turėjo progą atsilyginti už gerą darbą, padarytą jam prieš karą. Pas valstietį praleidome beveik visą žiemą.

Mes ėmėme klausinėti, ar jis žino **Užkalnių** ūkį, ar jo savininkas yra **Staradomskis**, pasiėmęs su savimi mūsų seserį Minę. Jis papasakojo, kad kaip tik ten yra dirbęs mūrininku, bet sunkiai įsivaizduojąs, kaip galima tokioje didelėje valdoje, kurioje šitiek žmonių, laikyti žydų mergaitę. Nepaisant to, jis surizikavo, pasiėmė seserį Anckę ir nuvažiavo su ja pas Staradomskį. Ten tikrai radome Minę. Labai apsidžiaugėme, nes ji jau galvojo, kad mūsų nebėra tarp gyvųjų. O mes tą patį manėme apie ją. Džiaugsmas buvo neapsakomas.

Per tą laiką Jonaičio apylinkės valstiečiai sužinojo, kad jis slapsto žydų vaikus, ir jam iškilo didelis pavojus. Nebuvo kitos išeities, turėjome jį palikti.

Mūsų klajonės iš kaimo į kaimą

Išėjome vėlai naktį, pasiėmę į rankas lazdas, kad galėtume apsiginti nuo pikty šunų, kurie, pajutę svetimo žmogaus žingsnius, pradėdavo labai smarkiai loti. Keliavome naktimis ir pasiekėme nedidelį **Pavandenės** miestelį. Ten pabeldėme į trobą, nežinodamos, kas viduje. Name gyveno jauna pora su mažu vaiku. Jie mus šiltai sutiko, davė pavalgyti ir paprašė eiti toliau. Kai pradėjo brėkšti, perėjome miestelį ir sutikome policininką. Labai persigandome, galvojome, kad mus suims ir nuves į gestapą. Jis iš karto pamatė mūsų išgąstį ir pasakė, kad nesibaimintume, mums nieko blogo nepadarysiąs, o tada palinkėjo geros kelionės.

Negalėjome patikėti, kad policininkas su mumis taip gerai pasielgė. Kas galėjo pagalvoti, kad pasaulyje dar yra padorių žmonių. Bet mūsų padėtis buvo sunki, neturėjome, kur eiti, nežinojome, ką daryti. Galiausiai nusprendėme, kad kreipsimės į kunigą – ką jis nuspręs, taip ir bus. Kitos išeities neturėjome.

Kunigų geradarystė

Kadangi sesuo Anckė mokėsi lietuvių gimnazijoje ir labai gerai mokėjo lietuviškai, tai nuėjo pas kunigą ir papasakojo jam tiesą: esame trys seserys, žydų vaikai, ir neturime, kur eiti. Galys daryti su mumis, ką noris.

Kunigą turbūt sujaudino sesers atvirumas ir tiesumas. Jis valandėlę pamąstė ir pasakė, kad pasistengs mums paieškoti tinkamos vietos. O tada pakvietė iš miestelio pažįstamą moterį ir paprašė kuriam laikui paimti pas save. Mums tai atrodė geras mūsų problemų sprendimas. Bent trumpam turėjome, kur priglauti galvas.

Kunigas, pamatęs, kad jo parapijoje yra žydų mergaičių, sekmadienį per pamokslą paprašė krikščionių: jeigu pas juos užsuktų koks keliautojas (nepasakė žodžio „žydą“), reikia jį pavalgydinti ir neatiduoti vokiečiams į rankas. Tikintiesiems tai padarė didelį įspūdį, ir jie iš tiesų neišdavė keleto apylinkėje besisukiojusių žydų.

Tuo tarpu mes vėl pasimetėme nuo sesers Minės. Seseriai Rochelei kunigas rado vietą pas dievobaimingus krikščionis. Ten ji ištisas dienas ganydavo valstiečių galvijus. Dėl to galėjo gyventi nepaisant jos prastos lietuvių kalbos ir galinčios išduoti žydiškos išvaizdos.

Po kurio laiko Anckę (Chanę) kunigas išsiuntė į Kolainių vienuolyną. Tai buvo nedidelė 10 vienuolių bendruomenė ir dvasininkas **Maciejovskis**. Jis turėjo žemės, o tuos laukus dirbo vienuolės ir keletas už atlygį pasamdytų valstiečių. Kunigui dar priklausė bažnyčia. Jie visi jau buvo nebejauni žmonės. Maciejovskis atrodė viena nuostabiausių asmenybių, tiesiog angelas, nuo kurio spinduliavo dieviškumas. Jis gerai elgėsi su žmonėmis, taip pat ir su žydais. Šio kunigo humanizmas buvo gerai žinomas visoje apylinkėje, jį visi gerbė.

Vienuolės iš pradžių nežinojo, kad aš – žydė. Tik vėliau, kai tai suprato, ėmė spausti kunigą, kad mane pakrikštytų, t. y. pervestų į jų tikėjimą. Bet tas nereagavo, atvirkiščiai, nuolat kartojo: „Išlaikyk savo religiją, tada būsi laiminga.“

Kartu su manimi glaudėsi žydų moteris, Kelmėje praradusi visą šeimą. Jos pavardė buvo Broidė. Ji visą laiką sėdėjo vienuolyne, verkė ir gailėjo žuvusių vaikų. Mums pasisekė susisiekti su savo vyresne seserimi, taip pat karts nuo karto turėjome galimybę ją aplankyti.

Sunkiai dirbome laukuose, prie žemės ūkio darbų nebuvo prateję. Triūsėme kartu su krikščionimis, vienu ypu melždavome 15 galvijų, kepėme duoną ir atlikdavome kitus darbus. Už tai mums duodavo valgyti ir aprengdavo kaimiškais drabužiais. Išmokome megzti. To krikščionims labai reikėjo, nes jie turėjo avių vilnos, o patys nerti nemokėjo. Taigi visą žiemą mezgėme ir aprengėme juos nuo galvos iki kojų. Mūsų darbą labai vertino.

Bet priprasti prie valstietiško kaimo gyvenimo buvo sunku. Šiurkštūs drabužiai ir klumpės užgrūdino kūnus, vis dėlto nuolat gyvenome baimėje. Mūsų odą nusėjo furunkulai, turbūt kraujas sugedo nuo nuolatinio siaubo ir prasto kaimo maisto. Tiesą pasakius, užtektinai valgyti krikščionys

taip pat neturėjo, nes dalį buvo priversti atiduoti vokiečiams. Nepaisant to, tie dar rekvizuodavo iš jų maisto produktus.

Pirmuosius dvejus metus labai kankinomės, mums tai atrodė tiesiog pragaras, labai vargome. Trečius metus krikščionys ėmė jaustis saugesni, nes apylinkėje žydų jau buvo nebelikę. Karts nuo karto dar girdėdavome, kas dedasi Šiaulių gete, bet kuo toliau, tuo mažiau.

Turėjome būtinai pasikeisti savo vardus. Taigi Minė pasivadino Stase, Rochelė – Renute [Genute?, *vert. past.*], o Anckė (Chanė) – Maryte.

Chanė pasakoja:

Kolainių kunigas pamatė, kad aš lioviausi valgyti ir sulysau, taigi suprato, kad ponios Broidės nelaimės man daro labai blogą poveikį. Jis nusprendė mane išsiųsti pas savo brolių netoli Kelmės ir Pakėvio dvaro. Ten gyveno kunigo šeima: motina, netekėjusi sesuo ir brolis su žmona ir dviem vaikais. Be jų, dar buvo daug ūkyje dirbusių samdinių.

Kunigo motina buvo lenkė ir savo išvaizda panėšėjo į žydę. Aš figūravau kaip jos pusseserė. Visi man buvo labai geri ir atsidavę, elgėsi kuo puikiausiai. Pas juos daug mezgiau ir prižiūrėjau vaikus.

Vieną dieną, man taip sėdint troboje ir mezgant, įėjo rusų parašiutininkas. Aš labai stipriai persigandau. Jis iš karto tai pastebėjo, bet elgėsi taip, lyg nieko nebūtų nutikę. Paprašė valgyti ir švarių baltinių. Kai Maciejovskio sesuo išėjo atnešti, jis manęs paklausė, ar aš ne žydė. Kreipėsi į mane rusiškai, bet apsimečiau, kad tos kalbos nemoku, todėl atsakiau lietuviškai. Žinoma, jis nesuprato. Ten kaip tik kabojo žemėlapis. Jis parodė, kur tuo metu buvo frontas, ir pasakė, kad „greitai išsivaduosime iš vokiečių okupacijos“. Tada mandagiai už viską padėkojo ir išėjo.

Šeimininkas man visą laiką pasakojo, kad apylinkėje sukiojasi žydų vaikinai. Galvojau, kad tai neįmanoma, iš kur jie galėtų čia atsirasti? Bet širdyje tikėjau, kad tai – tiesa, ir vyliausi juos pamatyti.

Netikėtas susitikimas su žydų vaikinais-partizanais

Kaip paaiškėjo vėliau, desantininkai turėjo ryšių su žydų jaunuoliais, nes organizavo pasipriešinimo būrius, o tie buvo partizanai. Parašiutininkas jiems papasakojo, kad pas Maciejovskį slapstosi žydų mergaitė, bet šie nepatikėjo. Negalėjo įsivaizduoti, kad tokiam dideliame ūkyje, kuriame dirba daugybė valstiečių, laikytų žydę. Žydų partizanai turėjo ryšių ir su žydų moterimis, išsigelbėjusiomis Kelmėje ir apylinkėse.

Vieną dieną šeimininkas nuėjo pas kaimyną ir sutiko du žydų partizanus, kurie buvo ką tik įžengę trobon. Vienas jų pasirodė besąs **Jankevas Zakas**. Šeimininkas labai apsidžiaugė, nes gerai pažinojo jo tėvą **Azrielį Zaką**, prekiavusį grūdais ir pirkusį pas juos. Jankevas paklausė, ar jis laiką žydų mergaitę, ir iš kur ji esanti. Tas iš pradžių paneigė, bet vėliau papasakojo tiesą. Abu vaikinai

nuėjo pas jį ir liko nakvoti daržinėje. Tada šeimininkas pakvietė mane ir paprašė eiti kartu, jam neva reikia kažką parsinešti. Pakeliui pasakė, kad parsivedė du žydų vaikus.

Tvarto durys atsidarė: prieš mane stovėjo du ginkluoti žydų partizanai. Jie turėjo revolverius ir granatų. Mano širdis sustojo, nesugebėjau nė žodžio ištarti. Kas galėjo pagalvoti, kad dar yra gyvų žydų jaunuolių?

Jie pradėjo manęs klausinėti, iš kur esu, ir ko man reikia. Taip pat pasiteiravo, ar esu patenkinta šeimininko elgesiu. (Kito vaikino pavardė buvo **Chaluzinas**). Chaluzinai priklausė kaimiečiams, visa jų šeima išsigelbėjo slapstydamosi pas krikščionis. Jankevas Zakas buvo kilęs iš Kelmės, jam per masines žudynes pavyko pabėgti iš duobės. Abu atsitiktinai susitiko pas vieną krikščionį ir kartu patraukė per kaimus ir miškus.

Vieną rytą šeimininkas Maciejovskis išvažiavo į malūną malti grūdų ir netrukus grįžo atgal. Visą priešpietę girdėjome šūvius, bet nežinojome jų priežasties. Šeimininkas įėjo į trobą ir paliepė man apsirengti. Paaiškino, kad sugavo tuos du vaikus, kuriuos mačiau anksčiau, ir jis bijąs, kad jie galį mane išduoti.

Pakinkė arklį ir greitai nuvežė mane pas brolių į Kolainių vienuolyną. Visą kelią labai verkiau, man skaudėjo širdį dėl dviejų brangių jaunuolių.

Kai atvykome į vietą, kunigas iš karto paskambino į Užvenčio policiją paklausti, kas atsitiko. Jam atsakė, kad sušaudė Hiršelį Chaluziną, taip pat sugavo jo tėvus, o Jankevas Zakas pabėgo. Valstiečio trobą, kurioje juos suėmė, aktyvistai sudegino, o pats šeimininkas su namiškiais pradėjo slapstytis. Savaimė suprantama, kad krikščioniai ėmė bijoti įsileisti žydus, ir mūsų padėtis labai pablogėjo. Praėjo pora mėnesių, kol viskas šiek tiek aprimo.

Tai atsitiko 1943 m. balandį. Kunigo globoje praleidau porą savaitių, o tada nuvykau pas seserį Minę, visą tą laiką buvusią pas Staradamskį. Taip pat aplankiau kitą seserį Rochelę ir likau pas krikščionį netoli jų. Už poros mėnesių Jankevas Zakas pasirodė Varnių apylinkėje, kurioje mes irgi slapstėmės. Kai su juo susitikome, labai džiaugėmės, kad jam pavyko išsigelbėti nuo banditų. Jis atrodė tikrai blogai ir smarkiai liūdėjo dėl geriausio draugo netekties.

Jankevas Zakas pranešė, kad jo apylinkėje krikščionys jau vėl priglobia žydus. Kadangi faktiškai neturėjau, kur likti, jis nuvedė mane pas vieną valstietį prie Kelmės. Tas sutiko mane priimti dirbti ūkyje. Atlikdavau ten įvairius darbus laukuose, o Jankevas Zakas kartkartėmis mane aplankydavo.

Su ariškais dokumentais

Taip nutiko, kad būnant Pavandenėje, mirė jauna, maždaug mano amžiaus krikščionė. Kunigas paėmė iš jos tėvų metriką ir perdavė man, kad tuo dokumentu pasinaudočiau. Bet turėjau nuvykti į Kelmę nusifotografuoti, kad galėčiau į jį įklijuoti savo nuotrauką. Prieš važiuodama

sužinojau, kad fotografas yra didelis antisemitas, bet, mano nuostabai, užmokesčio imti jis nepanoro. Pasirodo, žinojo, kad esu žydė, bet apsimetė nieko nenutuokiantis. Kai paklausiau, kodėl nenori pinigų, atsakė: „Sumokėsi po karo...“

Turėdama krikščionės metriką ir nuotraukas, nuvykau į **Vaiguvą** ir be jokių sunkumų išsiėmiau pasą. Nereikia nė sakyti, kad iš baimės drebėjo rankos ir kojos, – atpažinimo atveju būtų viskas prarasta. Bet kito pasirinkimo nebuvo. Jeigu norėjau keliauti po apylinkę, privalėjau turėti dokumentą.

Nuo to laiko vadinausi **Maryte Pociūte**. Frontas ėmė artėti prie mūsų apylinkės, ir noras išlikti gyvai sustiprėjo. Norėjosi išverti sunkų, tamsų laiką, kad galėčiau papasakoti, kaip buvo išžudytos žydų bendruomenės. Tuo metu su savo dviem seserimis neturėjau jokio kontakto.

Po didelių vokiečių pralaimėjimų fronte lietuviai suprato, kad netrukus grįš rusai. Jie taip pat suvokė, kad šie turi su jais nemažų sąskaitų dar nuo 1941 m. pasitraukimo iš Lietuvos. Ir numanė, kad žydų slėpimas jiems galėtų pasitarnauti. Taigi ėmė mus globoti, kad nieko neatsitiktų.

Staiga į mūsų trobą užėjo visas būrys vokiečių, atkeliavusių nuo fronto. Visi buvo labai išsigandę ir apimti didelės panikos, be to – smarkiai išalkę. Mano valstietis davė jiems valgyti, o aš tuo metu apsimečiau nieko nepastebinti ir šeriau kiaules. Rusų artilerija pradėjo apšaudyti kaimą „Katiušomis“, ir pasirodę vokiečiai tuojau dingo. Mes nuo rusų sviedinių saugojomės kaulių tvarte. Visą laiką šaukiau „Klausyk, Izraeli!“ Ir prašiau Dievo, kad po tiek skausmo ir kančių nežūčiau nuo kulkos. Įtempta padėtis truko keletą valandų, susišaudymai nesiliovė, ir visai netikėtai įžengė rusai.

Po išvadavimo

Pirmieji pasirodė rusų žvalgai, jie mūsų paklausė, ar apylinkėje dar yra vokiečių. Mes, savaime suprantama, atsakėme, kad prieš porą valandų jie čia buvo, bet greitai pabėgo. Rusų žvalgai pasitraukė, tada pradėjo važiuoti karinis transportas. Kareiviai norėjo iš mūsų krikščionio paimti arklį, bet aš jų labai prašiau, kad to nedarytų. Pasakiau, kad jis esąs tikrai padorus žmogus. Prisistačiau kaip žydė ir nurodžiau, kad, rizikuodamas savo gyvybe, jis slapstė mane per visą vokiečių okupaciją.

Jie visa tai perdavė savo karininkui, ir šis paliepė nieko neliesti. Pasirodė, kad jis taip pat žydas. Patarė man niekur iš ten neiti, nes frontas dar nenusistovėjęs, todėl sukinėtis tarp krikščionių, pritvinkusių antisemitizmo ir dar galinčių mane nužudyti, pavojinga. Ir pridūrė, kad dar verta palūkėti, šiek tiek laiko, kol padėtis taps aiškesnė, pabūti pas valstietį.

Ta savaitė, kai rusams jau įžengus į apylinkę dar slapsčiausi pas krikščionį, buvo labai sunki. Frontas nuo mūsų atitolo. Raudonoji armija puolė vokiečius, ir tie patyrė didelius pralaimėjimus. Kovos vyko Rytų Prūsijoje, ir aš labai pergyvenau dėl savo seserų. Visą laiką galvojau tik apie jas: ar dar gyvos, ir kur dabar yra?

Išbuvusi savaitę pas valstietį, nuvykau į Maciejovskio namus. Jie manimi labai apsidžiaugė. Ten likau dar savaitę. Kadangi ponia Maciejovska Kražiuose turėjo motiną ir seserį, paprašė mane važiuoti kartu jų aplankyti. Aš, savaimė suprantama, šį kvietimą priėmiau.

Kai ten nuvykome, radome jas gyvas ir sveikas. Grįždamos atgal, sutikome rusų sunkvežimį. Kareiviai mūsų pasiteiravo kelio į Kražius, ir staiga išgirdau vieną jų jidiš kalba sakant kitam: „Tai tikriausiai žydų mergina, jos veidas žydiškas...“ Atsakaiu jam, kad tikrai esu žydė iš Telšių. Jie labai apsidžiaugė ir papasakojo, kad priklauso lietuviškajai divizijai. Dauguma jos kovotojų esantys Lietuvos žydai, kilus karui pabėgę nuo vokiečių į Rusiją. Jie pakvietė mane važiuoti kartu į karinį dalinį – ten sutiksiu daug žydų, gali būti, kad ir pažįstamų bei giminių.

Juos pamačiusi, labai apsidžiaugiau. Seniai buvau neregėjusi žydiškų veidų, o ką jau kalbėti apie žydų kareivius! Norėjosi išvysti ir kitus, taigi mielai nuvažiavau su jais.

Tarp kareivių greitai pasklido žinia, kad atvyko Lietuvos žydų mergina, hitlerinės okupacijos metais išsislapsčiusi pas krikščionis. Visi norėjo pažiūrėti į „stebuklą“. Kiekvienas klausinėjo, ką žinau apie jo miestelį, nes visur, kur tik jie ėjo, nerado nė vieno žydo, tik kapus... Mūsų susitikimas įvyko prie Tilžės. Po kelių dienų vokiečiai tą vietą smarkiai apšaudė, jų artilerija be paliovos atakavo rusų pozicijas. Man ten likti buvo labai pavojinga, ir, mano prašymu, žydų kareiviai nuvežė mane pas Staradamskį. Bet vyresnės sesers Minės ten nesutikau, nes prieš keletą savaičių ji buvo išvykusi į saugią vietą netoli Telšių. Tada iškeliauvau pas jaunesnę seserį, kuri glaudėsi Staradamskio pažįstamo valstiečio namuose. Po kelių dienų Minė irgi atvažiavo ieškoti Rochelės, mūsų jaunėlės. Taip, Dievui padedant, vėl visos buvome kartu.

Vėl Telšiuose

Pradėjome galvoti, kur vykti po išvadavimo. Nusprendėme, kad pirmiausia turime važiuoti į Telšius ir pažiūrėti, ar kas nors iš mūsų giminės ar pažįstamų miesto žydų išsigelbėjo. Besidaužančiomis širdimis įžengėme į savo trobą ir kone suakmenėjome. Su ašaromis apžiūrėjome kambarius, kuriuose užaugome.

Kai keletas žydų grįžo į Telšius, krikščionys, užėmę tuščius jų namus, iš ten išeiti nebenorėjo. Mums davė vieną butą, kuriame gyvenome su dar pora išsigelbėjusių merginų iš apylinkės. Padėtis buvo labai sunki, neturėjome, ko valgyti. Kai kurie pažįstami krikščionys pradėjo mums nešioti maisto produktus, ir situacija pagerėjo.

Iš karto po Telšių išvadavimo atvyko grupė kariškių iš specialios Raudonosios armijos kontražvalgybos tarnybos („SMERŠ“). Tie žmonės judėjo kartu su kariniais daliniais. Jų užduotis buvo sugauti ir areštuoti visus lietuvių banditus, kolaboravusius su vokiečiais ir žudžiusius žydus, rusus ir rusų karo belaisvius.

Vieną dieną pas mus užėjo kapitonas žydas ir papasakojo, kad esąs iš Krymo ir ten praradęs visą šeimą. Pasisakė dirbantis kontražvalgyboje ir norintis paprašyti išduoti mums žinomas Telšių ir aplinkinių miestelių lietuvių banditų pavardes. Pažadėjo, kad jie tais žudikais, turinčiais gauti pelnytą bausmę, užsiimsiantys. Sovietų organai pradėjo juos areštuoti, kalėjimai prisipildė išgamų. Bet rusai nemokėjo lietuviškai, todėl jiems reikėjo vertėjų. Aš ir **sesuo Anckė** nuėjome dirbti į tą skyrių, kad atkeršytume žudikams, prisidėjusiems prie nekaltų žydų skerdynių.

Tardymai vykdavo vėlyvą naktį (tokia buvo jų sistema). Vieną kartą kapitonas kvotė didelį banditą ir privertė jį papasakoti apie savo dalyvavimą žudynėse. Tada išsitraukė pistoletą, padavė man ir suriko: „Užmušk jį!“ Aš labai pasimečiau ir atsakiau, kad nenoriu sutepti savo rankų žudikišku krauju, juk jį vienaip ar kitaip nubaus. Kapitonas ilgai ant manęs pyko, kad atsisakiau įvykdyti mirties nuosprendį.

Dalyvavau ir procese, per kurį teisė vieną didžiausių Telšių banditų Indzilevičių. Buvo ir daugiau mūsų miesto merginų. Šį banditą sugavo, o jo brolio – ne. Jie abu šaudė žydus Geruliuose, Rainiuose ir kituose miesteliuose. Sovietai surengė jam lauko teisimą, o kai paklausė, kokie būtų jo paskutiniai žodžiai, tas atsakė: „Gaila, žydų vaikai liko gyvi“...

Pirmą kartą, kai sučiupo žydų žudiką, iš karto nušovė. Vėliau tai pasidarė jau daug sudėtingiau, reikėjo pagal visas tarybinės teisėtvarkos taisykles juos teisti teisme. Turiu pripažinti, kad tie, kurie nagrinėjo bylas, taip pat buvo lietuviai, tik komunistai ir visai nemaži antisemitai.

Iš pradžių po išvadavimo jautėmės vienišos ir apleistos. Telšių mieste žydų nebebuvo. Nedaugelis išsigelbėjusiųjų atrodė kaip žmonių šešėliai, gyvi lavonai. Iš aplinkinių miestelių išgyveno irgi mažai žydų. Likti tuščiuose Telšiuose nebuvo jokios prasmės, ir aš išvykau į **Šiaulius**, galvodama, kad ten galėsiu pratęsti mokslus, kuriuos nutraukė nacistinė okupacija. Ten vėl sutikau kelmiškį **Jankevą Zaka**, tarnaujantį NKVD. Jis ir vėl man padėjo. Turėjo nedidelį butą, taip pat buvo likęs vienas. Nusprendėme susituokti ir ieškoti būdų išvykti į Izraelio žemę.

Paliekame Tarybų Sąjungą

1946 m. liepą šiuo tikslu išvykome į **Vilnių**. Ten susisiekėme su organizacija *Brikha* (hebr. *Pabėgimas*). Mums padarė suklastotus dokumentus, pagal kuriuos tapome Lenkijos piliečiais, turėjusiais teisę patekti į tą šalį kaip repatriantai. Pagrindinis visų tikslas buvo pasiekti Izraelio žemę. Su mumis keliavo ir vyriausia sesuo. Su lenkų repatriantų ešelonu išvažiavome iš Navajelnios stoties ir kirtome Tarybų Sąjungos-Lenkijos sieną.

Tai kėlė didelį pavojų, nes daug Lietuvos žydų buvo sugauti su suklastotais dokumentais ir areštuoti. Iš Lenkijos mus nuvežė į Vokietiją. Kelionė atrodė labai sunki. Aš tuo metu septintą mėnesį laukiausi, o mes turėjome pereiti siauru tiltu. Neilgą laiko tarpą užtrukome Berlyne. Iš ten

buvome nugabenti į **Kaselį-Miunchenbergą**, kur likome iki 1949-ųjų. Tais metais kartu su dukrele Sore, gimusia Miunchenberge ir sulaukusia dvejų su puse metų, išvykome į Izraelį.

Mūsų sesers Rochelės išgyvenimai po išsiskyrimo ir jos išlaisvinimas

Ji glaudėsi pas krikščionį, dirbusį eiguliu. Tai buvo puiki šeima. Jų namas stovėjo girioje. Kilus pavojui, ji tuojau nubėgdavo gilyn į mišką ir pasislėpdavo tarp medžių.

Valstietis man pasakė, kad artinasi frontas, o jis labai norįs, kad po tiekos kančių likčiau gyva. Todėl einąs kasti bunkerio, idant visi galėtų pasislėpti nuo kulku. Raudonoji armija jau buvo netoli nuo mūsų apylinkės, ir vokiečiams talkinę lietuviai ėmė evakuotis kartu su jais. Prie kaimo vyko nuožmi kova tarp besitraukiančiųjų ir raudonarmiečių. Buvo daug užmuštų ir sužeistų civilių gyventojų, nes vokiečiai užėmė kelius, kuriais iš fronto su savo ginkluote bėgo jų kariniai daliniai. Lietuviai su arkliais ir vežimais turėjo pasislinkti į pakraščius, ir per bombardavimus nemažai kas žuvo.

... Aš gulėjau bunkeryje kartu su eigulio šeima. Pas mus įbėgo kaimynas, Kauno gete šaudęs žydus. Krikščionys mane visą laiką nuo jo saugojo, nes žinojo, kad jis yra baisus žydų žudikas. Ir tą akimirką stengėsi, kad bunkeryje jis manęs nepastebėtų.

Šeimininkė atsisėdo ant manęs. Girdėjau, kaip jis pasakojo, kad į orą šaudė signalines raketas, ir rusai jau esantys netoliese.

Staiga į bunkerį įėjo du rusų kareiviai, priklausę žvalgybos būriui. Jie įsakė mums visiems išlįsti. Prieš išeinant, šeimininkė papasakojo lietuvių banditui, kad kartu yra jos slapstoma žydų mergina. Todėl verčiau aš eisianti su jais pašnekėti pirma, nes mokėjau kalbą.

Rusai paklausė, ar bunkeryje nėra vokiečių (girdėjau, kaip jie tarp savęs svarsto, kad aš apskritai neatrodanti kaip lietuvė ir tikriausiai esu vokietė). Jie tuojau atstatė šautuvus ir įspėjo, jog turiu sakyti tiesą, nes pastebėję melagystes, – nušausią.

Iš didelės baimės pradėjau verkti. Rankos ir kojos drebėjo. Smarkiai raudodama pasakiau, kad esu žydų mergina, išsislapsčiusi pas krikščionis. Kaip jiems gali kilti mintis, kad esu vokietė. Juk jos nesislapsto kaimuose pas valstiečius.

Mano žodžiai ir ašaros juos tikriausiai labai paveikė. Vienas tuojau paėmė mane ant rankų ir ėmė verkti kartu. Jie papasakojo esantys lietuviškosios divizijos kareiviai ir kovojantys su vokiečiais Lietuvos teritorijoje. Pasakė, kad dabar aš jau laisva, bet dar turinti saugotis, nes frontas einąs netoliese, vykstantys dideli mūšiai su vokiečiais. Jie pažįstantys lietuvius, todėl tebėra pavojinga: sužinoję, kad esu žydė, jie dar galintys mane nužudyti.

Atskleidžiau jiems, kad esame trys seserys, išsigelbėję nuo žūties. Bet turėjome išsiskirstyti po įvairias vietas, nes visų kartu niekas nebūtų sutikęs laikyti. Prasitariau, jog atsisveikinome seniai ir jau ilgą laiką viena apie kitą nieko negirdėjome.

Jie nuramino, pas valstietį matę mano seserį **Anckę**. Papasakojo nuvežę ją į lietuviškąją diviziją, su ja viskas esą gerai. Ir paprašė šeimininko mane dar pasaugoti, kol seserys atvyks pasiimti.

Po poros savaitių atvažiavo krikščionis iš Staradomskio ūkio, kuriame slapstėsi vyresnė sesuo. Jis taip pat perdavė nuo jos linkėjimus, pranešė, kad ji jaučiasi neblogai, ir jis norįs pasiimti mane su savimi. Nuvykau pas Staradomskį ir ten susitikau su seserimi, kurios jau buvau seniai nemačiusi.

Ten tuo metu gyveno ir rusų gydytojai, jie tuoj pat suteikė man medicininę pagalbą. Visas kūnas buvo nusėtas pūliniais. Nuo jų skaudėjo pirštus. Gydytojai juos pradūrė, išvalė, ir man palengvėjo. Jie labai atjautė mane dėl šios būklės ir padėjo viskuo, kuo galėjo.

Vėliau Staradomskis nuvyko parvežti vyresnės sesers. Aš grįžau pas savo valstietį, pas kurį likau iki išvadavimo. Po kurio laiko atvažiavo sesuo Chanė, ir vėl buvome trise.

Cvi Brikas

SKAUSMO IR ŽŪTIES METAI

Praėjo jau tiek daug laiko po mūsų sunaikinimo, ir visgi jam nepavyko ištrinti iš atminties kraupių nacistinės okupacijos metų. Kaip audringos jūros bangos tykšta ano kruvino meto prisiminimai ir tarsi kaleidoskope vėl išnyra karo laikų įvykiai. Jie ragina, kad juos užfiksuočiau mūsų atminimo knygoje, ir kartos neužmirštų, kaip buvo sunaikinta šlovinga Telšių bendruomenė. Mūsų, išgyvenusiųjų, pareiga yra papasakoti liūdną skausmo ir žūties istoriją.

Pabandyčiau pavaizduoti, ką pergyvenau tais metais, nors sunku rasti žodžių žmonių kalboje perteikti šiems įvykiams.

Mano šeima Telšiuose

Mano tėvai Moišė ir Lėjė Brikai, penkios vyresnės seserys, mamos brolis Avromas Elijohu ir sesuo Ševė gyveno kartu su mumis. Telšiuose buvo įsikūrusi ir dar viena išteklėjusi sesuo Gutė su vyru Joke Geršenu ir trim vaikais. Tai buvo mūsų artimiausi šeimos nariai.

1939 m. vyriausia sesuo Henė išvyko dirbti į Kauną, teta Ševė ištekėjo ir persikėlė į Vieکشnius.

Mūsų šeima pirmą kartą išsiskyrė.

Rusų okupacija

1940 m. vasarą rusai okupavo Lietuvą. Žydų gyventojai buvo patenkinti, kad vokiečių pavojus atitolo, ir jie fiziškai išsigelbėjo.

Bet netrukus pajuto sunkią okupanto ranką: buvo uždaryta ješiva, paruošiamojo skyriaus mokiniai ir ješivos studentai išsiuntinėti namo; panaikino švietimo įstaigas, kuriose buvo dėstoma hebrajiškai, ir atidarė mokyklą su jidiš dėstomąja kalba. Valdžia konfiskavo žydų verslus, daug šeimų liko be uždarbio. Uždarė Žydų liaudies banką, kuriame ilgus metus dirbo mano tėvas. Mamos vadovaujama kepykla gavo nurodymą kepti duoną tik kariuomenei.

Jie sudrebino visus Telšių žydų bendruomenės pagrindus, vienintelė paguoda buvo, kad išsigelbėjome fiziškai.

Įvykiai vokiečių okupuotose Lenkijos srityse, garsas apie žydų kančias pasiekė ir mus Telšiuose. Iš ten į miestą atvyko daug pabėgėlių. Jų pasakojimai atskleidė vaizdą, kas žydų tautos laukia valdant vokiečiams.

Vokiečiai Telšiuose

Karas kilo sekmadienį, 1941 m. birželio 22 d. Tai buvo netikėta ne tik žydams, bet ir rusų kareiviams, buvusiems netoli Telšių. Šie visus užtikrino laimėsią, neva galima būti ramiems. Kitą dieną pasigirdo patrankų šūviai, bombardavo ir Telšius. Žydus apėmė panika. Vieni ėmė bėgti Rusijos kryptimi, kiti pasislėpė aplinkiniuose kaimuose.

Mūsų šeima išvyko į mamos gimtąjį Nerimdaičių kaimą. Ten išbuvome iki penktadienio ir sužinojome, kad vokiečiai užėmė Telšius. Jiems talkinę lietuvių partizanai užpuldinėjo pabėgusius žydus, ir neliko kitos išeities, kaip tik grįžti namo. Vos tik penktadienį parsigavome atgal, vokiečiai ir lietuviai pradėjo varyti žydus iš jų būstų. Kai įėjo į mūsų trobą, tėvas kalbėjo vakaro maldą. Įsiveržėliai ėmė stipriai trunkyti jį šautuvo buožėmis ir jėga išmetė į gatvę. Tas vaizdas mane lydi visą gyvenimą.

Žydus suvarė prie ežero. Aplinkui stovėjo vokiečiai su kulkosvaidžiais, o miesto krikščionys susirinko pažiūrėti savo kaimynų žydų spektaklio ir tragedijos. Penktadienio vakaras buvo Telšių žydų naikavimo pradžia. Stovėdami prie ežero ir nežinodami, kas nutiks, visi pradėjo prašyti vienas kito atleidimo ir melstis Dievui. Tai buvo tokia širdį draskanti malda, kad nuo jos galėjo prasiverti Dangus.

Vokiečiai atskyrė vyrus nuo moterų ir vaikų. Moteris su vaikais nusiuntė atgal namo, o vyrai liko prie ežero.

Kitą dieną, šeštadienį, moteris ir vaikus suvarė į Turgaus aikštę ir iš ten Luokės keliu nuvedė pėsčiomis.

Atsimenu, kad išeidamas iš Telšių, atsisukau ir paskutinį kartą pažvelgiau į namus, kuriuos palikome. Neįsivaizdavau, kad nė vienas žydas ten jau nebegrįš.

Pirmos Telšių aukos

Abu broliai Abė ir Kopelis Cinai buvo mokytojai. Juos nužudė su vokiečiais bendradarbiavę lietuvių partizanai.

Vienas Telšių varguolių Berelis Lokšas. Žydas, kurio kilmės niekas nežinojo. Jį išlaikė miestiečiai, ypač garsi Šifų šeima. Varomas vokiečių, jis spjovė jiems į veidą ir buvo tuoj pat nužudytas.

Rainių stovykla

Po keletos valandų ėjimo moterų kolona, vaikai su ryšulėliais ant pečių atvaryti į Rainius. Ten jau buvo vyrai, kuriuos atskyrė prieš dieną. Šeimos vėl susijungė ir labai džiaugėsi, atrodė, įvyko Dangaus stebuklas.

Sąlygos Rainiuose buvo nežmoniškos. Visus žydus sugrūdo į keletą barakų ir tvartų. Maistu kiekvienas turėjo pasirūpinti pats.

Mano šeimai tikros nelaimės dar tik prasidėjo; tėvas nuo gautų smūgių nebeatsigavo, jam įvyko kraujo išsiliejimas, ir, negavęs medicininės pagalbos, tamuzo 14 d. [1941 07 09] jis mirė. Rabinas pasakė laidotuvių kalbą, kurioje pabrėžė, kad jis esąs didelis teisuolis, nes jam teko laimėti atgulti žydų kapinėse. Palaidojome jį Telšiuose.

Rainiuose kiekvieną dieną paimdavo vyrus kasti duobių, skirtų sušaudytų lietuvių nacionalinių veikėjų, kurie buvo nusiteikę prieš sovietų okupaciją, kūnams. Bėgdami iš Lietuvos rusai neužmiršo jų nužudyti.

Lietuviai dėl jų mirties kaltino žydus; grįžę iš darbo vyrai būdavo prislėgti ir pasakojo, kad jiems sakė, esą jų laukiantis toks pats likimas.

Tamuzo 20 d. [1941 07 15] į stovyklą atėjo vokiečiai ir lietuviai. Jie atskyrė vyrus nuo 14 m. Komendantas pasakė kalbą, kurioje nurodė, kas bus kiekvienam iš mūsų. Tada liepė visiems bėgti ratu, o aplinkui stovėjo banditai – jie mušė ir kankino. Kai „velnių šokis“ pasibaigė, atrinko 50 jaunuolių, davė jiems kastuvus ir nuvedė į mišką. Po keletos valandų pasigirdo, kaip šaudė. Jie paruošė duobes likusiems vyrams ir tapo pirmomis aukomis.

Vyrus vedė grupėmis iš barakų prie duobių ir ten šaudė. Skerdynės truko visą naktį. Tuo metu pasipylė smarkus lietus, taigi šaudymai turėjo būti pertraukti. Kai lietus liovėsi, jie užbaigė.

Per skerdynes žuvo mano dėdės Avromas Elijohu ir Jokė Geršenas.

Mane mama paslėpė viename tvarte po skudurais, taip buvau išgelbėtas nuo mirties.

Tai – pirmoji Telšių žydų žudynių dalis.

Gerulių stovykla

Praėjus keletui dienų po skerdynių, Rainių moteris su vaikais, įvairių Telšių apylinkių miestelių bei kaimų žydus ir likusiuosius iš Viešvėnų stovyklos sutelkė Geruliuose.

Geruliai buvo rusų darbininkų, atvykusių statyti aerodromo, stovykla. Ten stovėjo ilgi barakai su dvigubais gultais, be sanitarinių sąlygų.

Visiems į širdis įspindo viltis, kad gyvens. Stovykloje buvo keletas nuo skerdynių išsigelbėjusių vyrų: rabinas Merkinas, Šmuelis Pelcas ir dar keletas kitų, kurių vardų nežinau. Jie buvo persirengę moteriškais drabužiais, nes vyrai jau „nebeegzistavo“. Likusioms moterims ir vaikams tie išgyvenusieji teikė vilties ir drąsos, kad turime didį Dievą, ir Jis pasigailės sūnų skausmo.

Vokiečiai irgi sukūrė tokią iliuziją, sakydami, kad tai, kas įvyko, buvo klaida, ir daugiau nebesikartos.

Moterims nuo 14 m. iki 45 m. leido eiti dirbti pas valstiečius į aplinkinius kaimus ir netgi ten nakvoti.

Mama susisieikė su draugišku krikščioniu, ir jis mus paėmė dirbti: mamą, mane, tris seseris Minę, Dobę, Mirjemą ir tetą Gutę su trimis jos vaikais. Aš ir tetos vaikai išėjome nelegaliai, nes darbingųjų kategorijai nepriklausėme.

Laikui bėgant, mama pas tą patį krikščionį atvedė likusius Icikzonų šeimos narius: ponią Etą, dukterį Peskę ir sūnų. Vyras Avromas žuvo per skerdynes, o kiti trys sūnūs krito Rusijoje. Jų likimas nežinomas.

Krikščioniui padėjome ūkyje. Jis mus laikė nepaisant to, kad mūsų darbo jam nereikėjo, o mokestį, kurį už mus turėdavo mokėti vokiečių komendantui, sumokėdavome mes patys.

1941 m. rugpjūčio 31 d. rytą visas moteris ir vaikus išvarė iš barakų į aikštę. Moteris nuo 14 m. iki 45 m. pradėjo skirstyti į vieną pusę, vaikus ir vyresnes – į kitą. Tą baisią sceną, kai plėšė nuo motinų vaikus, gali papasakoti tik nebylūs apylinkių miškai ir dangus, vieninteliai liudininkai, stebėję Telšių žydžių tragediją.

Jaunas moteris nuvedė į Telšius, o likusius – grupėmis prie duobių, ir visus sušaudė. Taip baigėsi antroji miesto žydų skerdynių dalis.

Kaimas, kuriame glaudėmės, buvo netoli Gerulių. Girdėjome šaudymus, ir kiekvienas šūvis kaip peilis smigo į širdį. Aš ir trys tetos vaikai tapome nelegaliais, nes Telšių apylinkėse jau nebegalėjo būti žydų vaikų. Turėjome saugotis kiekvieno šešėlio, kiekvieno užėjusio nepažįstamo. Žinojome, kad vienas kaimynų krikščionių žodis mums galėjo kainuoti gyvybę.

Telšių getas

Apie 500 Gerulių moterų atvarė į Telšių getą. Tai buvo keletas gatvelių prie ežero, apjuostų spygliuota viela ir saugomų lietuvių policijos.

Tarp moterų buvo keletas vaikų, išsigelbėjusių per Gerulių skerdynes, o taip pat – du vyrai: gydytojai Kaplanas ir Blatas.

Moteris siuntė į įvairius sunkius, juodus darbus. Buvo justi, kad artėja pabaiga. Keletas bandė gelbėtis: pabėgti į miškus, pasislėpti pas krikščionis. Aplinka buvo nedraugiška, persisunkusi priešišku žydams. Bet kas galėjo įškūsti. Pasitaikė atvejų, kai krikščionys įsileido pabėgusius žydus, o po to juos patys nužudė.

Kiekviename žingsnyje tykojo pavojus gyvybei. Visos moterys numanė, kad sparčiai artinasi paskutinė diena.

Ji atėjo greičiau, negu kas įsivaizdavo. Gruodžio 23 d. įvyko paskutinė akcija. Telšių geto moterys buvo išvestos į Rainius, netoli nuo tos vietos, kur nužudė vyrus.

Pabėgti pavyko tik kelioms. Dalis jų pateko į Šiaulių getą, dalis pasislėpė pas valstiečius. Tas, kurias sugavo, atgabeno į Telšių kalėjimą ir nužudė.

Dar noriu papasakoti apie nedidelės pabėgusių ir bažnyčioje pasislėpusių mergaičių grupelės drąsą. Po keletos dienų kunigas pareikalavo, kad jos apsikrikštytų, o jeigu ne, perduosias policijai. Bėglės atsisakė, žinodamos, kad vienaip ar kitaip esančios pasmerkotos. Vedamos miesto gatvėmis, jos ėjo kaip išdidžios žydų dukterys, dainuodamos tautines dainas, ir mirė kankinių mirtimi už savo tikėjimą.

Jų vadovė buvo Estera Bloch, žinoma *Beitar* organizacijos veikėja.

Žydų drąsai ir pasiaukojimui nėra ribų. Jeigu kadaise pasakota apie dešimt kankinių, tai atsitikimas su Telšių dukterimis gali būti prie jų prirašytas kaip vienuolikta kankinystė.

Tai buvo paskutinė miesto žydų žūtis dalis.

Mano šeima

Prieš nužudant Telšių moteris, iki gruodžio 22 d. liepta į getą atvesti ir tas, kurios dirbo pas krikščionis. Tuo metu, kai paskelbė įsakymą, viena mano seserų Mirjema lankėsi gete.

Mane mama norėjo perduoti krikščioniui, kad paslėptų. Bent liktų, kam kalbėti kadišą. Pati su seserimis Dobe ir Mine bei teta su trimis vaikais turėjo grįžti į Telšius, tiesiog sąmoningai eiti į skerdynes, žinodama, jog nėra kitos išeities.

Tą vakarą, prieš važiuojant atgal, buvo nuspręsta bėgti, o gal vis dėlto pavyks išsigelbėti. Laukėme, kol sutems, ir visi krikščionys sumigs, o tada leidomės į kelią. Bėgdami per mišką išgirdome, kad mus vejasi. Iš didelės baimės nenoromis pasidalinome į dvi grupes: mama su dviem seserimis ir pusbroliu Aronu atsidūrė vienoje, aš su teta ir dviem jos mergaitėmis – kitoje.

Daugiau savo mamos jau nebepamačiau. Iš krikščionių sužinojau, kad ją, seseris ir pusbrolių nugabeno į Telšius ir nužudė kartu su visomis moterimis.

Man ir tetai su dviem vaikais pavyko pabėgti. Prasidėjo kankinanti kelionė, klaidžiojimas šaltomis naktimis iš vieno kaimo į kitą, nakvynės ir maisto paieškos.

Laimei, vieną naktį atėjome pas krikščionį, kuris dažnai važiuodavo į Šiaulius. Jis papasakojo, kad ten yra getas. Pasiūlė, pasitaikius progai, mus paimti kartu. Su džiaugsmu sutikome, nes norėjome būti tarp žydų. Klaidžiojimas tarp krikščionių kėlė pavojų, kad būsimė sučiupti.

Šiaulių gete kartu su teta ėjau į darbą. Aš – į stotį, o teta Gutė buvo kitoje komandoje. Vieną dieną tetos darbo vietoje darė kratą ir rado pas ją maisto. Suėmė ir nugabeno į Šiaulių kalėjimą. Ten ji mirė. Likau su dviem mažomis tetos mergaitėmis: Dvoirelei buvo 10 metų, Dobelei – 6. Deja, šeima vis mažėjo, ir mano likimas buvo nelengvas.

Per visus rūpesčius pasirodė ir džiaugsmo spindulys: mano seseriai Mirjimai, buvusiai Telšių gete, pavyko pabėgti. Ji pergyveno sunkų laiką pas krikščionis, kol sužinojo apie Šiaulių getą ir taip pat atvyko čia. Susitikome ir buvome laimingi, kad esame kartu. Bet džiaugsmas truko neilgai; mus išskyrė ir pasiuntė į skirtingas geto stovyklas.

Maži tetos vaikai liko vieni. Jie žuvo per Šiaulių geto vaikų akciją.

Kai 1944 m. priartėjo frontas, kartu su kitais geto žydais buvome evakuoti į Štuthofą.

Ten, moterų stovykloje, Mirjema sutiko mūsų vyriausią seserį Henę. Jos sužinojo apie jauniausios sesers Chanės žūtį Kauno geto bunkeryje, kuriame ji slėpėsi. Buvo išplėštas dar vienas šeimos narys.

Po išvadavimo sužinojau, kad jos liko gyvos ir yra Lietuvoje. 1973 m. mes vėl susitikome; seserys su savo šeimomis atvyko į Izraelį.

Tai – Telšių žydų žūties istorija ir mažos šeimos, kuri buvo išdraskyta, kančios ir skausmas.

Dėkoju likimui, kad likau gyvas ir visa tai galiu užrašyti Telšių atminimo knygoje.